

УДК 341.43(47+57)"194/196"

<https://doi.org/10.33402/zuz.2023-19-89-116>

Іван ПЕНДЗЕЙ

кандидат історичних наук

доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного

університету ім. В. Стефаника

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6499-329X>

e-mail: pendzey.ivan@gmail.com

ДЕПОРТАЦІЯ НАРОДІВ У СРСР

На основі спеціальних досліджень вітчизняної, польської та російської історіографії висвітлено депортації у 20–50-х роках ХХ ст. народів, що проживали на території Української РСР, зокрема масові депортації населення із Галичини 1939–1941 рр. та 1944–1953 рр. Відзначено, що депортаціям, які розпочалися після Жовтневого перевороту більшовиків у Петрограді 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. і набрали страхітливих розмірів при Й. Сталіні, піддали українців уже в часи боротьби за здобуття державності та незалежності 1917–1921 рр. Зазначено, що у 1925–1928 рр. сотні тисяч українців були депортовані з віднятих у них етнічних земель у північні райони Росії та Сибіру (Зелений, Малиновий, Сірий Клин).

Відображено депортації, зумовлені насильницькою колективізацією 1929–1933 рр., коли у східні райони Росії було виселено за соціальною ознакою 1 317 006 росіян, українців, білорусів, німців, поляків та представників інших національностей, а також депортації колишніх куркулів за рішенням ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. Висвітлено депортації за національною ознакою – громадян польської та німецької національностей з території УРСР у 1920–1923 рр., 1927–1929 рр., 1935–1938 рр., їх специфіку, зокрема після вбивства С. Кірова 1 грудня 1934 р.

Проаналізовано всі 4 депортації із приєднаних у 1939 р. до СРСР і УРСР західно-українських земель (лютий, квітень, кінець червня – початок липня 1940 р., травень–червень 1941 р.), соціальний та національний склад депортованих. Згадано проведені у 1939–1940 рр. дві акції з відселення і переселення на території УРСР, а також депортації з інкорпорованих до СРСР Західної Білорусії, Прибалтики, Молдавії.

Прослідковано депортації у СРСР підчас радянсько-німецької війни 1941–1945 рр., зокрема з території Української РСР, депортації народів Північного Кавказу, Закавказзя, кримських татар (а також тих представників татарської національності, що проживали в інших регіонах Росії), виселення з Криму болгар, греків, вірмен, німців, із Чорноморського узбережжя греків та інших, звинувачених у колабораціонізмі, переселення різних груп російського населення. Скрупульозно відтворено депортації оунівців і упівців (1944–1953), депортації населення з території Північної Буковини та Хотинщини (1940–1941, 1944–1950, 1951), т. з. українсько-польський трансфер населення в 1944–1946 рр., згадано акцію «Вісла» (28 квітня – 29 липня 1947 р.) та їх наслідки.

Ключові слова: народи СРСР, депортації, депортації із Української РСР, сталінський тоталітарний режим, спеціальні поселення.

Депортація (від лат. *deportatio* – вивезення) – вигнання, заслання, висилка. Депортація – примусове виселення і переселення з місця постійного проживання особи, групи осіб чи народу (народів) за межі держави або певного регіону порядком адміністративного, судового рішення або терору. Депортація – масові насильницькі акції, які у тоталітарній державі слугували пацифікації та дезінтеграції великих соціальних і етнічних груп населення, використовувалися для переміщення та концентрації робочої сили (Nova, 1997). Депортація – «примусове виселення особи або цілої категорії осіб в іншу місцевість, як правило – під конвоем» (Большой, 1999). Депортація – виселення фіксованого контингенту осіб, що здійснюється протягом певного фіксованого терміну, на чітко окресленій території насильницьким або примусовим шляхом за заздальгідь розробленим сценарієм (Полян, 2003). Депортація – «переслідування, заслання людей як захід політичного переслідування, кримінального чи адміністративного покарання» (Білас, 1994а, с. 133). Відповідно до статті 7 Римського статуту міжнародного карного суду від 17 липня 1998 р., «депортація або насильницьке переміщення населення» належать до переліку злочинів проти людяності й призводять до міжнародної кримінальної відповідальності.

Депортація народів у СРСР – інструмент радянської національної політики сталінських часів, складник репресивно-каральної системи комуністичного режиму; примусове переселення, визнаних владою «соціально й політично небезпечних» осіб, верств та народів упродовж 20–50-х років ХХ ст. у віддалені місцевості більшовицької імперії, де вони розміщувалися у спецпоселеннях. Депортації українців здійснювали переважно як засіб покарання й ізоляції осіб, груп чи верств населення, визнаних владою неблагонадійними, а також для використання депортованих як напівдармової робочої сили, однак із метою досягнення моноетнічності, регулювання демографічних показників. У західноукраїнському регіоні вони чинились, щоб звузити соціальну базу підпілля Української повстанської армії – Організації українських націоналістів (ОУН–УПА), сприяти фізичному знищенню «ворогів» радянського ладу, ліквідації руху Опору. Депортації проводяться у формі примусового виселення, заслання.

За 1918–1952 рр. у СРСР було проведено 52 депортаційні кампанії і 130 депортаційних операцій (Сталинские, 2005, с. 789–798). Від них постраждало, за оцінкою іноземних джерел, приблизно 6 млн людей, загинуло – від 1 до 1,5 млн. Депортації, які почалися на зорі насильницького встановлення радянської влади у 1917 р., у СРСР торкнулись багатьох його народів, особливо масштабними були з УРСР.

Численними були депортації українців уже під час Визвольних змагань 1917–1921 рр. у північні райони Росії та до Сибіру. Терор проти інтелігенції супроводжувала депортація у віддалені регіони діячів науки і культури, зокрема у сибірські табори та на Соловки були вислані письменники Микола Куліш, Остап Вишня, Микола Зеров, Григорій Епік, Борис Антоненко-Давидович, Євген Плужник, історики Михайло Слабченко та Дмитро Яворницький, географ Степан Рудницький, громадсько-політичний діяч Володимир Чехівський. Із утвердженням радянської влади в Україні за рішенням більшовицького уряду були виселені представники державних установ та організацій царської Росії, урядів Української Народної Республіки та гетьмана Павла Скоропадського, члени різних політичних партій (меншовики, есери, анархісти та ін.). У 1925–1928 рр. унаслідок розподілу кордонів, проведеного тресторонньою комісією УРСР, БРСР та РРФСР, із українських земель Стародубщини,

Білгородщини, Орловщини, Дону були депортовані на Зелений, Малиновий та Сірий Клин сотні тисяч українців.

Депортації за соціальною ознакою. Наприкінці 1929 р. – на початку 1930 р. за рішенням місцевих органів влади почали здійснювати заходи із виселення найбільш заможних селян із конфіскацією їх особистого майна. На основі Постанови Центрального Комітету Вsesоюзної Комуністичної партії (більшовиків) (ЦК ВКП(б)) «Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» від 30 січня 1930 р., низки супутніх документів «з 13 округ [УРСР – І. П.] станом на 12.03.1930 р. за межі республіки було вислано 58 411 чол.» (Винниченко, 1994b, с. 32).

Унаслідок реалізації політики «Ліквідації куркульства як класу», здійснюваної керівництвом СРСР 1930–1931 рр., за даними довідки відділу спецпоселень Головного управління виправно-трудоих таборів (ГУЛАГ) Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ), у цей період на спецпоселення було відправлено 381 026 сімей загальною чисельністю 1 803 392 особи (за іншими даними – 388 334 сім'ї), із них із України – 63 817 осіб (Земсков, 1990, с. 3). З Української РСР до Північного краю було відправлено 19 658 осіб, на Урал – 32 127, до Західного Сибіру – 6 556, Східного Сибіру – 6 056, Якутії – 97, Далекосхідного краю – 323 особи (Бугай, 1992b, с. 9). За даними Миколи Бугая (Николай Бугай), загалом під час насильницької колективізації у східні райони країни було депортовано 1 317 006 росіян, українців, білорусів, німців, поляків та ін. (Бугай, 1990, с. 34).

Депортації за соціальною ознакою (виселення куркулів) продовжувалися, хоч питома вага куркулів у країні ще у 1929 р. становила від 1,5 до 3 %, а політика «розкуркулення» взимку 1929–1930 рр. місцями охоплювала 10–15 % селянських господарств (Про минуле, 1994, с. 90), із тією лише різницею, що вони стосувалися тепер не десятків тисяч, а лише тисяч сімей. Політбюро ЦК ВКП(б) 11 березня 1931 р. створило комісію із виселення й розселення куркулів. До комісії увійшли секретар ЦК ВКП(б) Павло Постишев (Павел Постышев) і заступник голови ОДПУ Генріх Ягода (Генех Ягода). А 29 березня 1932 р. політбюро Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У) ухвалило рішення поставити перед ЦК ВКП(б) питання про додаткове виселення за межі України 5 000 родин (Винниченко, 1995, с. 24). Політбюро ЦК ВКП(б) 26 грудня 1932 р. прийняло рішення про виселення з Одеської області (без визначення причин) 500 сімей куркулів; через декілька днів про депортацію 300 аналогічних сімей із Чернігівської області, а Постановою від 1 січня 1933 р. на Дніпропетровську область поширюються заходи, прийняті стосовно Одеської області: виселення 700 сімей із 20–25 сіл. А 4 січня 1933 р. схвалено аналогічну пропозицію ЦК КП(б)У про виселення 400 сімей із Харківської області. Також 18 березня 1933 р. керівнику ОДПУ України Всеволоду Балицькому запропоновано виселити з Уманського і Білоцерківського районів Київщини до 1 000 сімей петлюрівських елементів ще до початку весняних польових робіт (Гинцберг, 1996, с. 25).

Продовженням масових депортацій стало рішення ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи», яке зобов'язувало у п'ятиденний термін подати до ЦК кількість осіб, що підлягають розстрілу, так само й кількість осіб, що підлягають виселенню (Білокінь, 1999, с. 281). Оперативний наказ Миколи Єжова (Николай Ежов) № 00447 «Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальних

та інших антирадянських елементів» містив докладну програму дій із лімітами на кожну область (Злочин, 2003, с. 8).

Вказана операція, яка розпочалася 1 серпня 1937 р., проводилася у надзвичайно великих масштабах. За остаточним лімітом, установленим Народним комісаріатом внутрішніх справ (НКВС) СРСР для НКВС України, підлягає арешту 26 150 осіб, виселенню – 37 800, всього – 63 950 осіб, або втричі більше, ніж було передбачено (Реабілітовані, 1992, с. 22). На початок січня 1935 р. на виселенні нараховувалося 973 693 куркулі. До середини 1941 р. на спецпоселенні залишалося 930 220 колишніх куркулів (від літа 1930 р. у документах каральних органів використовується узагальнений термін «спецпереселенці» (замість терміна «куркулі–переселенці»).

Депортації поляків і німців із території УРСР. Перші депортації за національною ознакою стосувались громадян польської та німецької національностей. Перша депортація українських поляків відбулася ще у 1920–1923 рр. і торкнулася тисяч родин польських підприємців, землевласників, торговців, залізничників, колишніх офіцерів царської армії, активістів непролетарських партій і так званих білополяків. За неповними даними було вивезено у райони Сибіру та виселено до відновленої Польщі понад 100 тис. осіб. У 1927–1929 рр. із Волині, Київщини та Вінниччини виселили сім'ї власників успадкованих земель і майна, поміщиків, осіб, звинувачених у причетності до білопольського та петлюрівського рухів. У 1928 р. з УРСР започатковано злочинну практику насильницького переселення поляків із прикордонних районів. Перші 145 сімей польських селян із Волині, Проскурівської, Коростенської округ у 1928 р. були переселені на Херсонщину (Чирко, 1995, с. 71).

В умовах нагнітання великодержавного шовінізму, масових репресій і терору проти різних «шпигунів», «агентів» і т. ін., розгорнутих після вбивства Сергія Кірова (Сергей Киров) 1 грудня 1934 р., громадян польської і німецької національностей, які проживали в УРСР, переселяли з прикордонної смуги у східну та південну частини республіки, а згодом їх виселяли за її межі. Також, 9 грудня 1934 р., після отримання телеграми ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У ухвалив рішення про організацію переселення польського і німецького населення (Чорна, 1998, с. 277). А 17 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про встановлення прикордонного режиму в 11 районах України, також 20 грудня 1934 р. ЦК КП(б)У ухвалив Постанову «Про переселення з прикордонних районів німецького та польського населення». У Постанові політбюро ЦК КП(б)У від 23 січня 1935 р. було намічено переселення з прикордонної смуги 8 300 господарств та переселення у прикордонні райони 4 000 із кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей. Поляки і німці, які підпадали під переселення, направлялися в Донецьку і Дніпропетровську області.

На кінець вересня – початок жовтня 1935 р. припадає наступна хвиля масових виселень «контрреволюційного польського національного елементу». У вересні 1935 р. НКВС намітив додаткове переселення з Мархлевського району (польського національного, розформованого 5 серпня 1935 р.) в інші райони України 300 господарств ворожих та ненадійних елементів і виселення до Біломоро-балтійського концентраційного табору (Білболглаг) 50 господарств небезпечних антирадянських елементів (Єременко, Чирко, Калакура, 1993, с. 127). Усього виселення охопило 22 сільради, район залишило 1 668 осіб, із них чоловіків – 432, жінок – 468, дітей – 768 (Стронський, 1992, с. 37). Таємною Постановою уряду республіки № 132/149 від 5 жовтня 1935 р. «Про переселення з бувшого Мархлевського району» до східних

районів України виселенню підлягають наступні 300 господарств (Стронський, 1992, с. 39). На місце виселених із південних районів Київщини переселилося 200 господарств колгоспників-ударників (Чирко, 1993, с. 73).

Поляки переселялися також і з інших районів України. На підставі Постанови політбюро ЦК КП(б)У від 13 жовтня 1935 р., дозволу ЦК ВКП(б) від 3 листопада 1935 р., рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 4 листопада 1935 р. було оформлено як ініціативу Вінницького обкому партії переселення 1 500 польських родин із прикордонних районів Вінницької області з розселенням їх у Харківській, Донецькій та Дніпропетровській областях (Єременко, Чирко, Калакура, 1993, с. 128). Якщо на основі вищенаведених рішень ЦК КП(б)У громадян польської і німецької національностей було переселено в Харківську, Донецьку, Дніпропетровську, південну частину Київської області як антирадянських елементів (у межах кордонів республіки), то за постановою, яку політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 25 листопада 1935 р., члени тих господарств, які розміщувалися у прикордонній смузі, підлягають переселенню «головним чином, за межі України» (Чирко, 1993, с. 74).

Так, 28 квітня 1936 р. Раднарком СРСР прийняв Постанову № 776-130сс «Про виселення із УРСР і господарське облаштування в Карагандинській області Казахської АРСР 15 000 польських і німецьких господарств» «як політично неблагонадійних». На НКВС покладалося завдання виселення 45 000 осіб із їх подальшим розселенням у спеціально створюваних для цього сільськогосподарських трудселищах. Передбачалось також у 800-метровій зоні на території споруджуваних укріпрайонів провести роботи щодо виселення громадян польської національності (Бугай, 1995, с. 9). Із 35 820 осіб польської національності, включених до першої групи переселенців у Казахську РСР, серед яких дорослих налічувалося 23 334 особи, 35 735 осіб направлялось в Алма-Атинську, Карагандинську, Кокчетавську, Північно-Казахстанську і Талди-Кусганську області «за державним завданням», до областей Російської Федерації – нечисленні групи – від 5 до 15 осіб (Бугай, 1992b, с. 12; Бугай, 1990, с. 34).

Рішення ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи» започаткувало чергову масову депортацію, яка розпочалася 1 серпня 1937 р. і проводилася у надзвичайно великих масштабах. Продовжувались депортації німців. Так, жителі с. Гальбштадт Запорізької області, які вціліли під час голодомору 1933 р., у 1937–1938 рр. усі були вислані як шпигуни (Конквест, 1989, с. 146). Загалом, 1927–1938 рр. у східні райони УРСР і СРСР депортовано та виселено понад 35 тис. польських родин (близько 170 тис. осіб) (Калакура, 2007, с. 401).

Депортації із західноукраїнських земель (вересень 1939 р. – червень 1941 р.). «Червоне возз'єднання» Західної України з Радянською Україною, яке настало внаслідок розділу Польщі між СРСР і Німеччиною у 1939 р., відкрило ще одну драматичну і трагічну сторінку в історії українського народу – масові репресії тоталітарного режиму, масове знищення «ворогів народу», незаконні (без суду і слідства) депортації населення із приєднаних до УРСР і СРСР західноукраїнських земель. Розглядаючи західноукраїнські землі як майбутній тил у планованій експансії у країни Західної Європи, органи радянської влади поставили мету «очистити» цю територію від неблагонадійного, на їхню думку, соціально-політичного елементу. Цей процес охопив усі соціальні верстви українського населення та представників національних меншин. У цей період радянська влада в Західній Україні підготувала і провела 4 великі депортації (лютий, квітень, кінець червня – початок липня 1940 р., травень – червень 1941 р.).

Першою депортацією виселяли осадників і лісників, другою – «сім'ї репресованих», третьою – «біженців», четвертою – родини «антирадянського елементу», нелегалів і засуджених до вищої міри покарання – переважно національно свідоме українство. Остання тривала до моменту нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. і стала найбільш драматичною – у її останні два дні ешелони з депортованими людьми були неодноразово піддані бомбардуванню німецькою авіацією.

Верховна Рада СРСР 1 листопада 1939 р. ухвалила Закон «Про включення Західної України до складу СРСР з возз'єднанням її з Українською РСР», а вже 2 грудня 1939 р. нарком внутрішніх справ Лаврентій Берія (ლავრენტი პავლეს ძე ბერია) звернувся до Йосипа Сталіна (Йосиф Сталин) із пропозицією виселення до 15 лютого 1940 р. із західних областей України й Білорусії всіх осадників (не уточнюючи змісту категорії «осадники») та членів їхніх сімей (Гурьянов, 1997b, с. 117). Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 4 грудня 1939 р. і Постановою Ради народних комісарів (РНК) СРСР від 5 грудня 1939 р. про виселення осадників і використання їх на лісових розробках Наркомзему СРСР 21 000 сімей підлягає депортації у Сибір і на Європейську Північ СРСР (Депортація, 2003, с. 48–52).

РНК СРСР 29 грудня 1939 р. прийняла Постанову № 2120-617 і затвердила Положення про спецпоселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР, яке підписав Л. Берія. Для його виконання терміново виділялося 55 залізничних вагонів. У результаті першої хвилі депортації осадників і лісників (офіційний правовий статус – спецпереселенці) із західних областей України, яка розпочалась у ніч на 10 лютого і закінчилась увечері 11 лютого 1940 р., на 13 лютого 1940 р. було примусово виселено 17 215 сімей (89 062 особи) – 28 % чоловіків віком понад 16 років, 29 % жінок, 8,5 % дітей (14–16 років) і 35 % дітей до 14 років (Карпус, 2001, с. 143). Серед депортованих осіб поляки становили 81,7 %, українці – 8,8 %, білоруси – 8,1 %, німці – 0,11 %, представники інших національностей – 1,4 % (Ciesielski, Hryciuk, Srebrakowski, 1994, s. 95–96).

Політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР 2 березня 1940 р. ухвалили постанови (відповідно, № 1113/14 й № 289-127сс) про виселення з районів Західної України і Західної Білорусії членів сімей усіх, поміщених у табори й в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків та фабрикантів і чиновників державних установ, учасників повстанських та контрреволюційних організацій, біженців (Бугай, 1990, с. 35). Розпорядження комісара внутрішніх справ № 00308 від 7 березня 1940 р. містить вимогу про проведення 13 квітня 1940 р. виселення до Казахстану з приєднаних територій більше 60 000 осіб (Tucholski, 1995, s. 136). А 10 квітня 1940 р. РНК СРСР Постановою № 497–177сс затвердив інструкцію про виселення осіб, які підпадають під Постанови від 2 березня 1940 р. У постанові вказувалося, що депортації підлягають 22 000–25 000 сімей (Бугай, 1989, с. 35).

У другій хвилі депортацій із території західноукраїнських земель, яка розпочалася з 12 на 13 квітня 1940 р., за підрахунками російського дослідника Олександра Гур'янова (Александр Гурьянов), проведеними на основі скрупульозного вивчення даних російських архівів, було виселено 61 000 осіб (Гурьянов, 1997b, с. 115). Серед них до 6 000 сімей становили куркулі (Partacz, 1995, s. 75), 80 % – жінки і діти (Ślusarczyk, 1991, s. 70–71), не тільки польські, а й українські, єврейські родини. Наділені статусом «адміністративно-вискланих», вони, адміністративно заслані на

10 років, формально відрізнялися від попередньо вивезених груп – не потрапляли в ізольовані спецпоселення НКВС, а були розселені під наглядом репресивних органів здебільшого у колгоспах, радгоспах і робітничих селищах різних підприємств 6 областей Казахстану (Північно Казахстанської, Павлодарської, Кустанайської, Актюбінської, Семипалатинської та Акмолинської). На відміну від спецпоселенців-осадників, адміністративно-вислані проживали разом із місцевим населенням.

У ніч на 29 червня 1940 р. розпочався третій етап депортацій (завершився в другій половині липня), який стосувався особливого контингенту спецпоселенців – «біженців» (колишніх польських громадян переважно єврейської національності, які втекли з територій, окупованих німецькою армією, у Західну Україну і Західну Білорусію). Серед депортованих була також частина заможних селян «куркулів», військові з центральної і західної Польщі.

Всього (за даними польських дослідників), було виселено 76 246 осіб, зокрема 52 617 – із території Західної України (передусім зі Львова – понад 30 000 осіб). Окрім цього, депортовано із Західної України арештованих наприкінці червня 9 275 самотніх осіб. Серед депортованих діти становили – 26,5 % (Ciesielski, Hryciuk, Szebrakowski, 1994, s. 55–56). У цій групі вивезених було 11 % поляків, 2,3 % українців, 0,24 % білорусів, 0,1 % німців і майже 84,6 % євреїв (Карпус, 2000, с. 144).

На відміну від осадників, біженці здебільшого були людьми без визначених професій, які раніше не займалися фізичною працею. Серед них – багато колишніх фабрикантів, торговців, комівояжерів, власників барів та ресторанів. Незначну частку складала трудова інтелігенція (медики, агрономи, вчителі, бухгалтери і ремісники (кравці, шевці, годинникарі)) (Депортації, 1996, с. 115).

Контингент депортованих із Західної України у 1940 р. осадників і біженців за своїм національним складом був неоднорідним. Із 177 043 польських спецпоселенців (осадників і біженців) на 1 квітня 1941 р. (за винятком 35 539 осіб, яких переселили у Казахстан, Красноярський край і Вологодську область), приблизно 97 000 становили поляки (54,6 %), євреї (59 000 осіб, або 33,3 %), українці та білоруси – по 9 000 (5,1–5,3 %) (Вдовин, 2002, с. 42). Отже, депортації українців у 1940 р. не були надто масовими. У цей час забирали переважно сім'ї членів ОУН, заслужених діячів Провіти, куркулів.

У 1939–1940 рр. було проведено також дві акції з відселення і переселення на території УРСР. Із огляду на створення у кінці 1939 р. Яворівського військового полігону, розпорядженням уряду було ліквідовано 128 сіл і хуторів та відселено понад 150 000 мешканців. Значна частина людей була переселена за межі України, зокрема у Бессарабію, що надавало акції ознак репресивної депортації. Таким же було відселення і переселення жителів із 800-метрової прикордонної смуги та очищення цієї смуги від будівель.

На основі Спеціальної постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 3 квітня 1940 р. до 29 квітня 1940 р. підлягають виселенню з 229 населених пунктів 22 212 родин загальною чисельністю 102 800 осіб, і вказано їх розселення у східному регіоні західних областей України, звідки були вивезені у Сибір взимку 1940 р. польські осадники і виїхали німецькі колоністи. Так, у Тернопільській області було розселено 20 118 осіб. Із них у Заліщицькому районі – 9 312 осіб, Мельницькому – 10 806 осіб (Мизак, 2002, с. 59). У 1941 р. за Постановою РНК СРСР № 34 від 6 січня 1941 р. проводилося планове міжобласне і внутрішньо республіканське переселення людей.

Четверта депортація радянської влади на західноукраїнських землях була здійснена відповідно до Постанови РНК і ЦК ВКП(б) № 1299-526сс «Про виселення ворожого елемента із республік Прибалтики, Західної України і Західної Білорусії, Молдавії», підписаної Й. Сталіним 14 травня 1941 р., у якій йшлося про проведення акції очищення прикордонних територій, приєднаних до СРСР 1939–1940 рр. Документом передбачається арешт і 20-річне заслання на поселення у віддалені райони СРСР «учасників контрреволюційних українських і польських націоналістичних організацій» (40–50-е годы, 1992, с. 125).

На виконання цієї постанови 21 травня 1941 р. Л. Берія видав Директиву «Про виселення соціально чужого елемента із республік Прибалтики, Західної України, Західної Білорусії та Молдавії», у якій визначено 9 категорій осіб, які підлягали виселенню (Національні, 1997, с. 302–303). Вони були більш численні та різноманітні, ніж у 1940 р. Так, 9-та категорія передбачала виселення: повій, зареєстрованих у поліції, які продовжували займатися старою діяльністю (Ciesielski, Hryciuk, Srebrakowski, 1994, s. 65). Як зазначає Орест Субтельний, «на прикінцевому етапі режим уже депортував людей без розбору» (Субтельний, 1991, с. 394).

Оскільки більшість із визначених категорій вже були виселені з території Західної України під час проведення перших трьох масових декораційних операцій, то директива стосувалася передусім українських родин, члени яких були арештовані, засуджені або розшукувалися радянськими репресивними органами, що було пов'язано з активізацією у 1940 р. діяльності українського підпілля, фактами збройних виступів, які призвели до арештів у середовищі свідомих українських національних сил. Переселення осіб цього контингенту проводилося за розробленим положенням «Про порядок застосування заслання на поселення для деякої категорії злочинців» (Бугай, 1995, с. 186).

«Підставою» для масового вивезення ставало проживання у прикордонних районах, поблизу військових об'єктів, що будувалися масово не тільки вздовж кордонів, а й на Волині, у Тернопільській, Станіславській областях. Причинами переселення також називалися розкрадання соціалістичної власності, бандитизм, розбій, умисне вбивство, зґвалтування, підробка грошових знаків, крадіжки, контрабанда, зберігання вогнепальної зброї тощо.

Із Прибалтійських республік передбачалось виселити активних членів націоналістичних організацій, членів сімей поліцейських, жандармів, колишніх великих поміщиків, фабрикантів і чиновників, членів сімей колишніх офіцерів, а також репатріантів із Німеччини – понад 25 тис. осіб, із них із Естонії – 3 668, із Литви – 12 682 осіб, Латвії – 9 236 осіб, із Молдавії – 22 648 осіб, із Західної України – 9 545, із Західної Білорусії – 27 887, усього 85 716 осіб (По решению; Бугай, 2002а).

Виселення контрреволюціонерів та націоналістів із Західної України припало на 22 травня 1941 р. Воно охопило інтелігенцію, кваліфікованих робітників, залізничників, а також сім'ї арештованих. Виселенці із західноукраїнських земель спрямовувалися у 4 регіони розселення (у кожен по 3 ешелони): Південноказахстанську, Омську й Новосибірську області, Красноярський край. Упродовж 4–11 червня 1941 р. до Казахстану прибуло (на станцію призначення Сир-Дарїнську) 3 ешелони депортованих із Західної України із 636 родинами (2 291 особа) із районів Львівської, Рівненської і Тернопільської областей Української РСР. Це були українці-учасники повстанської організації ОУН (Депортації, 1996, с. 149). Водночас до Омської області

прибуло 11 ешелонів із зсильно-поселенцями із Західної України та Західної Білорусії, Молдавської РСР, усього 11 484 особа (Бугай, 1990, с. 36).

По завершенні депортації на території Західної України Всеволод Меркулов (Всеволод Меркулов) повідомляв про відправлення ешелонів із 11 329 особами (3 073 родини з визначених для виселення 3 110 родин, тобто 11 476 осіб) (Органи, 1995, с. 154–155). За найбільш вірогідними даними, які наводить російський дослідник О. Гур'янов, спецпоселенців із західних областей України налічувалося 11 093 особи (Гур'янов, 1997а, с. 151). У серпні 1941 р. серед розселених у 20 республіках, краях та областях спецпоселенців (осадників і біженців) нараховувалося вже 13 448 осіб української національності (Винниченко, 1994а, с. 46).

Для доставки «засланих на поселення» виділялося 1 496 вагонів, із них 532 – для вантажів, і гроші сумою 18 500 крб. Однак ці витрати були значно більшими, оскільки у травні–червні 1941 р. було вислано з приєднаних у 1939–1940 рр. до СРСР територій і Молдавської РСР 94 896 осіб (замість передбачуваних 85 716 осіб) (Бугай, 1990, с. 35). Із них 3 600 осіб направлялось у Комі АРСР, 7 000 – у Красноярський край, 9 802 – на Алтай, 10 000 – у Новосибірську область, 6 000 осіб в Омську область, 11 000 – у Казахстан, 4 000 осіб – у Кіровську область (Бугай, 1990, с. 36).

Таким чином, у 1939–1941 рр. жертвами примусових депортацій стали сотні тисяч мешканців Західної України. Однак точне визначення масштабів сталінської репресивної політики, поширеної на території інкорпорованих до складу СРСР у 1939–1940 рр., вимагає, на думку дослідників проблеми, подальшого вивчення.

Депортації у СРСР під час радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. Першими депортували громадян німецької національності – радянських німців автономної республіки на Поволжі. На основі Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 12 серпня 1941 р. № 2060-935с і Указу Президії Верховної Ради СРСР № 21-160 від 28 серпня 1941 р. «Про переселення німців, що проживають у районах Поволжя», 28 серпня 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було ліквідовано Автономну республіку німців Поволжя. На Схід було депортовано 446 480 німців: у республіку Комі, на Урал, у Казахстан, Сибір і на Алтай.

У серпні–вересні 1941 р. – на початку 1942 р. під приводом запобігання можливому шпигунству та диверсіям у зоні, наближеній до фронту, почалася депортація німців із інших областей країни. Німців депортували також із Тамбовської, Ярославської і Воронежської областей.

У період 1942–1945 рр. усі військовослужбовці німецької національності були демобілізовані – 33 516 осіб (1 609 офіцерів, 4 922 сержанти, 27 724 рядових), значну частину з них направляли у «трудоу армію», робочі колони і батальйони. Усі німці віком від 16 до 55 років були направлені у глибокий тил на будівництво заводів, лісозаготівлі й у рудники. З території Північного Кавказу було переселено 198 097 громадян німецької національності. У 1941 р. – першій половині 1942 р. на Схід «за державним завданням» було переселено 856 340 осіб (560 112 дорослих). А загалом у Новосибірській, Омській областях, Красноярському краї і Казахській РСР було переселено на примусовій основі 786 279 німців.

У переліку трудмобілізованих були і німці-репатріанти. На травень 1945 р. їх нараховувалося 207 602 особи. Із них 64 644 особи (3 178 офіцерів, 8 351 сержант, 53 115 рядових) – демобілізовані німці із Червоної армії, серед яких було багато комсомольців (Огонек, 1988, с. 5). Із 2 230 500 осіб, які числилися на початок жовтня 1945 р.

на спецпоселенні, було 687 300 німців. Важкі умови перебування спецпереселенців, створені владою, забирали сотні життів невинних людей. «Помирали трудармійці десятками в день...» (Бугай, 1995, с. 52).

Із Кримського півострова до Орджонікідзевського краю (нині – Ставропольський край, РФ), а потім у Середню Азію та Сибір за звинуваченням у «пособництві гітлерівським загарбникам» 17–20 серпня 1941 р. виселено 53 000 осіб німців (разом із членами родин від змішаних шлюбів – 61 184 особи). Наприкінці грудня 1941 р., згідно з Постановою Военної ради Кримського фронту, в Омську область (РФ) додатково виселено 2 233 німці (Панчук, 2007, с. 400–401). Отже, за цими даними, з Кримської АРСР було переселено 63 417 німців. За іншим джерелом – приблизно 65 000 німців (Першина, 2007, с. 400).

До середини 1942 р. були депортовані громадяни німецької національності з території Української РСР. Згідно з Постановою Державного комітету оборони (ДКО) СРСР від 22 вересня 1941 р., було депортовано до Казахстану 31 320 німців із Запорізької (із них 30 720 – в Актюбінську область), 2 590 німців із Ворошиловградської області (нині – Луганська) в Кустанайський край. Решта 11 898 осіб відправлені на Схід 21 червня 1942 р.

Першими переселяли чоловіків віком від 16 до 60 років. Станом на 10 жовтня 1941 р., із Сталінської області (нині – Донецька) було вислано 28 743 осіб (усього в області на той час проживало 36 880, за іншими даними – 35 925 німців). У 1941–1942 рр., відповідно до постанов ДКО і військових рад фронтів, переселено 9 200 громадян німецької національності з Одеської (5 950 особи) та Дніпропетровської (3 250 осіб) областей до Алтайського краю (нині – територія РФ).

На підставі постанов військових рад фронтів та Наказу НКВС УРСР від 20 березня 1942 р. до Кустанайської області (Казахстан) депортовано 1 500 німців із Харківської області. А 21 червня 1942 р. було відправлено на Схід 11 898 громадян німецької національності з Донецької та Ворошиловградської областей.

Так, до середини 1942 р. усе німецьке населення, яке проживало на території республіки, було переселене у східні райони країни. Загалом, понад 100 000 українських німців насильно переселили в Казахстан, Киргизстан, Таджикистан. Чимало переселенців загинуло у дорозі під час бомбардувань евакуаційних потягів німецькою авіацією, унаслідок жорстоких методів депортації, а також важких побутових умов у місцях їх поселення.

Депортації німців із території України тривали й після завершення Другої світової війни. Так, за Розпорядженням НКВС СРСР від 15 січня 1946 р. були виселені німці із Закарпатської України (1 969 осіб) (Першина, 2007, с. 400).

На підставі прийнятої 7 жовтня 1942 р. Постанови ДКО «Про додаткову мобілізацію німців для народного господарства», поширеної через тиждень на громадян інших національностей із країн, що воювали з СРСР, були депортовані також представники народів, країни яких належали до гітлерівської коаліції – фіни, болгар. На першому етапі були депортовані майже 2 500 фінів. Вони були мобілізовані у робочі колони НКВС (ГАРФ-4; Бугай, 2002).

За Постановою ДКО від 3 квітня 1942 р., фіни, «вилучені» із діючої армії, також були переведені у робочі колони НКВС, туди ж мобілізували і тих із чоловіків-фінів, які досягли до цього часу призовного віку. У березні 1943 р., за даними відділу спецпоселень НКВС, 9 000 фінів були виселені із кільця блокади Ленінграда у Сибір і Якутію (РГАСПИ-1; Бугай, 2002).

Із 65 000 російських громадян фінської національності, яких німецькі власті вивезли з тимчасово окупованих територій у Фінляндію, приблизно 54 000 осіб, що у 1944–1945 рр. добровільно повернулися в СРСР, було розселено у Вологодській, Ярославській, Новгородській та інших, прикордонних із Ленінградською, областях, а не в районах попереднього проживання, як їм це було обіцяно. Таким чином, інгерманландці виявились остаточно і повністю видвореними з місць свого проживання (Бугай, 2002).

У 1944–1945 рр. на т. зв. звільнених територіях Закарпатської України, за наказом командування 4-го Українського фронту від 13 листопада 1944 р., встановлено «принцип колективної провини та покарання» угорського та німецького населення Закарпаття. Під дію наказу підпадали чоловіки угорської та німецької національностей віком від 18 до 50 років, а також усі, незалежно від національності, солдати й офіцери німецької та угорської армій. Як військовополонені, вони якийсь час перебували у таборах і їх використовували як безкоштовну робочу силу. Згодом їх переправляли до інших концтаборів на Схід, Північ та в інші регіони СРСР.

Наступною хвилею депортації було охоплено винятково німецьке чоловіче та жіноче місцеве населення Закарпаття. Наказ № 0060 від 22 грудня 1944 р. передбачав насильну депортацію всього чоловічого населення від 17 років та жіночого від 18 до 30 років німецької національності. Відкритих даних та цифр щодо цих операцій радянської влади з депортації корінного населення Закарпаття немає, але за відносними цифрами зміни етнічної структури населення краю у другій половині 40-х років ХХ ст. вважається, що депортовано було 55 000 місцевих німців та угорців (близько 10 000 німців та 45 тис. угорців) (див. Закарпатські, 2012).

Упродовж 1943–1944 рр. були проведені масові депортації народів Північного Кавказу – карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців; Закавказзя – турків-месхетинців, курдів, хемшинів, ногайців, понтійських греків та ін. – здебільшого за звинуваченням у колабораціонізмі, поширеному на весь народ. Із Карачаєвської автономної області було депортовано 69 267 громадян карачаївської національності «у зв'язку з тим, що в період окупації багато із карачаївців вели себе по зрадницьки». Виселяли і карачаївців, які проживали у сусідніх автономних республіках, областях та краях. Приблизно 90 осіб цієї категорії відправляли як спецпереселенців на схід. У примусовому терміновому порядку на основі директиви НКВС і Прокуратури СРСР від 12 жовтня 1943 р. були вислані сім'ї, за офіційною термінологією, главарів банд і активних бандитів. Усього 110 сімей (472 особи) (Бугай, 1995, с. 61). Із території ліквідованої 27–28 грудня 1943 р. Калмицької АРСР, відповідно до інформації Л. Берії Й. Сталіну, наданої у січні 1944 р., переселених до цього часу калмиків налічувалось 93 139 осіб (Бугай, 1991). Згодом були переміщені 2 400 калмиків із Ростовської в Омську область, 1 057 калмиків із Сталінградської області, потім ще 103. Вони окремими групами демобілізувались із Червоної армії. Із 156 843 відкликаних у 1944–1945 рр. із фронту спецпереселенців (5 943 офіцери, 20 209 сержантів, 130 691 рядовий) калмиків було 4 105 (57 офіцерів, 459 сержантів, 3 559 рядових) (Бугай, 1991, с. 39). Високою була смертність калмиків спецпереселенців як у дорозі, так і у районах прибуття. Від моменту депортації і до квітня 1946 р. значилось 14 343 померлих (Есть, 1989). Народжуваність у калмиків була вкрай низькою.

Лаврентій Берія 29 лютого 1944 р. доповів Йосипу Сталіну про те, що із Чечено-Інгушетії у Казахстан і Киргизію відправлено 478 479 чеченців та інгушів, зокрема

чеченці з Дагестану. Інгушів нараховувалося 91 250 осіб. До кінця 1945 р. депортації піддавались чеченці й інгуші, які залишилися з різних причин на території колишньої республіки, ліквідованої 7 березня 1944 р. указом Президії Верховної Ради СРСР, проживали у сусідніх областях і республіках, відбували покарання у виправних колоніях і трудових таборах, розміщених на території Європейської частини РСФСР, мобілізовані із Червоної армії. За даними відділу спецпоселень Міністерства внутрішніх справ (МВС), серед спецпоселенців Північного Кавказу, які повернулися з фронту, нараховувалося 710 офіцерів, 1 696 сержантів, 6 488 рядових (ГАРФ-3).

Відповідно до Постанови ДКО СРСР від 5 березня 1944 р., були депортовані балкарці із Кабардино-Балкарської АРСР. Лаврентій Берія доповів Йосипу Сталіну 11 березня 1944 р., що «балкарців виселено 37 103 чоловіка». Виселені балкарці розподілялись у нових районах проживання таким чином: у Казахській РСР – 4 660 сімей (16 684 особи), у Киргизькій РСР – 15 743 (9 320 дорослих), в Узбекській РСР – 419 (250 дорослих), Таджикиській РСР – 4 особи, Іркутській області – 20, у районах Крайньої Півночі – 14 осіб (ГАРФ-1; Бугай, 2002).

На основі Постанов ДКО СРСР «Про кримських татар» від 2 квітня і 11 травня 1944 р. та двох пізніших Постанов ДКО від 21 та 29 травня 1944 р. депортували кримських татар, звинувативши їх у колабораціонізмі. На 16 годину 20 травня 1944 р., тобто момент завершення операції з виселення кримських татар, яка розпочалася з вказівки Й. Сталіна 18 травня 1944 р., за повідомленням від Івана Серова (Іван Серов) й Богдана Кобулова (Богдан Кобулов) їх шефу: «Виселено 180 014 чол., повантажено в 67 ешелонів, з яких 63 ешелони загальною кількістю 173 257 чол. відправлені до місць призначення, решта – 4 ешелони – будуть відправлені сьогодні». За остаточними даними НКВС СРСР, із Кримської республіки депортовано 191 014 осіб татарської національності (История, 1991, с. 152–153; Депортация, 1991, с. 107). За іншим джерелом – 194 111 осіб (Бугай, 2002, с. 119). Із виселених понад 47 000 сімей кримських татар в Узбекистані було розселено 33 775 сімей (151 529 осіб), решта направлялись в інші регіони країни – до Марійської АРСР, Горьківської (нині – Нижньонновгородська), Івановської, Костромської, Молотовської (нині – Пермська), Свердловської і Ярославської областей РФ. Трохи згодом на Схід були відправлені й ті кримські татари, які проживали в інших регіонах країни. За спеціальною Постановою ДКО від 22 червня 1944 р. за підписом Й. Сталіна з Криму виселено 12 242 болгарина, 15 400 греків, 9 621 вірменина, 1 119 німців (Бугай, 1992а, с. 35). В іншій праці вказується, що виселено болгар, греків і вірмен – 33 349 осіб (Бугай, 2002, с. 119). Значною серед переселенців була смертність. У довідці про чисельність спецпоселенців у 1944–1945 рр. указано, що протягом того ж періоду їх загинуло 44 887 осіб (в іншому джерелі зазначено цифру 44 125 (див. Комуніст, 1991, с. 111) – у перший період депортації серед кримських татар, болгар, греків і вірмен вона становила 19,6 %, із них в Узбекській РСР померло 16 052 осіб (10,6 % до загального числа переселенців), а за 1945 р. – 9,8 % (Бугай, 1992а, с. 39). За масштабами втрат депортації з Криму належать до найтяжчих етнічних чисток ХХ ст. У 1942 р. розпочалось виселення громадян грецької національності Чорноморського узбережжя (радянські греки, іноземні піддані, репатріанти з Грузії тощо), яке тривало до кінця 1940-х років. За даними Російського державного архіву, загалом громадян за ці роки було депортовано близько 62 000 осіб грецької національності. На початок 1953 р. дорослих переселенців греків було 40 590 осіб. У 1955 р. на спецпоселенні

залишилось 10 368 греків, переміщених із Кримської АРСР у 1944 р. (Бугай, 2002, пор. Бажан, 2004, с. 155–167; Панчук, 2007).

Поряд із народами Російської Федерації, яких депортували у повному складі, депортації були піддані і групи населення різних національностей. Значною серед них були росіяни. Їх переселяли відповідно до планового міжобласного і внутріреспубліканського переміщення людей, визначеного Постановою РНК СРСР від 6 січня 1941 р. У 1941 р. змінили місце проживання 24 486 сімей і 29 432 глави сімей, у 1942 р. – 21 186 сімей, у 1943 р. – 13 037, у 1944 – 67 843 сім'ї і 17 000 поляків, в 1945 р. – 4 685 (ГАРФ-7; Бугай, 2002). Росіяни були включені у депортацію народів у кінці 1930–1940-х років. А 28 грудня 1941 р. у Акмолинську область Казахської РСР із Астрахані прибули спецпоселенці росіяни і корейці – 1 883 особи. Їх розмістили у двох районах: Шортгадинському й Акмолинському (По решению, 2003, с. 108). У довідці відділу спецпоселень МВС СРСР, складеній у 1949 р., зазначено, що серед осіб інших національностей, які знаходились на спецпоселенні, «разом з німцями були виселені 1 721 чол., у тому числі 662 росіян, із Криму разом з кримськими татарами – 3 628 чол., у тому числі 1 280 росіян» (ГАРФ-7; Бугай, 2002).

Серед різних груп російського населення, переселених із політичних, соціальних, економічних, духовних й інших причин із «чисто» російських областей, слід виділити переселення 1 673 членів організації Істинно-православних християн (ІПХ) в Омську, Новосибірську області, Алтайський і Красноярський край під нагляд НКВС СРСР, проведене на підставі наказу НКВС-НКДБ (Народний комісаріат державної безпеки) СРСР від 14 липня 1944 р. за дозволом Й. Сталіна (По решению, 2003, с. 109–110). Чимало представників російського населення було виселено під час депортаційної акції, призначеної на 25 січня 1945 р., яка стосувалась сімей німецьких пособників, зрадників Батьківщини, які добровільно пішли до німців. Як зазначалось у доповіді Л. Берії Й. Сталіну, їх було 735 (2 238 осіб), із них із Ставропілля – 210 сімей (523 особи), із міст Кавмінгрупи 206 (549), із Черкеської автономної області і названих вище районів – 319 (1 166 осіб). Але цим не закінчилися операції з депортації. Вони продовжувались і далі. Так, у кінці 1945 р. із Ставропілля було переміщено ще 51 сім'ю (1 611 осіб) (По решению, 2003, с. 111–112). Наприкінці березня 1944 р. із столиці Грузії Тбілісі відворено 608 сімей – 3 240 курдів і азербайджанців (ГАРФ-5; Бугай, 2002).

За наміченими Л. Берією заходами виселення з Грузинської РСР, які були узгоджені з ЦК КП(б) Грузії і РНК республіки та схвалені Й. Сталіним (ГАРФ-6; Бугай, 2002), 15 листопада 1944 р. 3 ешелони з 26 591 переселенцем були відправлені на Схід. За 10 днів із південних районів Грузії вивезли 91 095 осіб; 30 січня 1945 р. із Тбілісі відправився останній ешелон із тими переселенцями, що залишилися (695 сімей) для розселення в Узбекистані. Загальна чисельність спецпереселенців становила 94 995 осіб. Серед них було 8 694 курди, 1 385 хемшинів, а також військовослужбовців, які належали до етнічних меншин Грузії (ГАРФ-2; Бугай, 2002). Одночасно переселялись і представники інших народів, зокрема цигани, таракама, лази. Однак, завдяки переконливому листу члена уряду Аджарської АРСР, письменника Мухамеда Ванлеші (მუჰამედ ვანლესი) на ім'я Лаврентія Берії, усім лазам (68 осіб) було дозволено повернутись у рідні місця. Усього у роки війни було переселено народи і групи населення 61 національності (Бугай, 2002).

Депортації оуніців і уніців (1944–1953). У цей період на західноукраїнських землях головними суб'єктами депортацій були учасники руху Опору та їх

родини – члени ОУН та УПА, їхні сім'ї й особи, які підтримували рух – куркулі із сім'ями, стара західноукраїнська інтелігенція, священники Греко-Католицької Церкви, а також колишні військовослужбовці армії генерала Владислава Андерса (Władysław Albert Anders), еговісти. П. 8. Проекту постанови ДКО СРСР «Про спеціальні заходи щодо західних областей України» наказувалося «зобов'язати НКВС СРСР виселяти сім'ї активних учасників ОУН, “УПА” й “УНРА” у віддалені місця СРСР» (Сергійчук, 2005, с. 420–421). На її виконання, 31 березня 1944 р. генеральний комісар держбезпеки СРСР Л. Берія підписав директиву НКВС № 122, якою усі повнолітні члени сімей засуджених оунівців, а також активних повстанців як арештованих, так і вбитих у сутичках мали бути заслані у віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей, їхнє майно підлягало конфіскації відповідно до наказу НКВС СРСР № 601552 від 10 грудня 1940 р. (Бугай, 1995, с. 206).

Заступник Л. Берії генерал І. Серов, який керував боротьбою з повстанцями, 7 квітня 1944 р. затвердив під грифом «Цілком таємно» інструкцію «Про порядок заслання членів сімей оунівців і активних повстанців до віддалених районів Союзу РСР», за змістом аналогічну директиві: виселенню підлягають усі повнолітні члени сімей оунівців та упівців, «як арештованих, так і вбитих у зіткненнях», а їх майно – конфіскації. Інструкція наказувала заслати сім'ї «активу і керівного складу ОУН-УПА, які переховуються і знаходяться в даний час на нелегальному становищі». Неповнолітні члени сімей мали бути відправлені разом зі своїми рідними. Місце заслання – Сибір – віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей.

Перший ешелон із 200 сімей-оунівців відправили уже у квітні (раніше, ніж депортували кримських татар), другий ешелон – 7 травня (137 сімей із Рівненської області та 11 – із Волині), третій – 21 травня 1944 р. (54 сім'ї волиняків). Влітку 1944 р., під час проведення Львівсько-Сандомирської військової операції, виселення зупинили, натомість восени, зайнявши нові території, поновили. Тільки у вересні депортували 479 сімей із Львівщини, 268 – із Волині, 200 – із Рівненщини, 209 – із Тернопільської області та 222 – зі Станіславської. Згідно з довідкою, складеною у Львові під грифом «Цілком таємно», з 7 західних областей України (Рівненська, Волинська, Львівська, Тернопільська, Станіславська, Дрогобицька, Чернівецька) до кінця 1944 р. кількома етапами направлено до Сибіру членів ОУН і УПА та членів їхніх сімей (4 724 родини) загальною кількістю 12 762 особи (Депортації, 1998, с. 299).

На 1 грудня 1944 р. із західних регіонів України тільки в Іркутську область було виселено 140 сімей оунівців і активних повстанців (3 695 осіб). На 1 квітня 1945 р. із 16 522 оунівців (6 365 сімей) розподілено: в Архангельській області – 4 163 (1 745), Іркутській – 3 601 (1 350), Комі АРСР – 3 188 (1 324), Красноярському краю – 2 133 (720), Кіровській області – 2 015 (694), Молотовській – 1 132 особи (Погружені, 1991, с. 157; Бугай, 1992b, с. 30). Упродовж 1945 р. із Рівненської, Волинської, Львівської, Тернопільської, Станіславської, Чернівецької, Дрогобицької областей виселено 17 497 осіб (7 393 родини) (Депортації, 1998, с. 300). Заголом на спецпоселенні до початку жовтня 1945 р. перебувало 2 230 500 осіб, із них оунівців – 20 800. Станом на січень 1946 р. уже – 43 000 оунівців (Депортация, 2002, с. 101–102). До початку 1946 р. у Молотовську область прибуло 2 407 сімей (5 274 особи оунівців, із них працюючих – 2 261 особа) (Бугай, 1992b, с. 37).

Від початку 1946 р. в областях розгорнулася робота із виконання постанови про виселення, прийнятої 27 листопада 1945 р. За період лютого–березня 1946 р.

із Львівської області виселено 806 родин активних учасників ОУН–УПА, до виселення підготовлено 1 033 сім'ї, на стадії оформлення перебували матеріали на 228 сімей (Депортації, 1998, с. 67). У перший повоєнний рік із західноукраїнського регіону було вилучено 2 612 сімей «антирадянського елементу» (6 350 осіб). Серед 2 463 940 спецпоселенців станом на жовтень 1946 р. налічувалася 29 351 особа «оунівців», зокрема 5 526 чоловіків, 14 069 жінок і 9 756 дітей (Погружені, 1991, 157). Всього у 1944–1946 рр. із терен Західної України у віддалені місцевості СРСР було депортовано 14 729 родин учасників національно-визвольного руху в кількості 36 609 осіб (Депортації, 1998, с. 299).

Наймасовішу депортацію радянська влада провела у післявоєнний час у Західній Україні (за винятком Закарпаття) 21–26 жовтня 1947 р. під кодовою назвою «Захід». На середину листопада 1947 р. із Західної України, за даними НКВС СРСР, прибуло 48 ешелонів оунівців із сім'ями: у Кемеровську область – 10 316 сімей оунівців та членів їхніх сімей (30 288 осіб), до Челябінської, відповідно, – 2 433 (7 183), Карагандинської – 3 055 (8 182), Омської – 5 264 (15 202), у Красноярський край – 659 (1 191), Молотовської – 8 261 особа, Іркутської й Читинської – 409 осіб, загалом – 25 875 сімей (74 898 осіб). Загальна кількість оунівців із західних областей України на середину грудня 1947 р. становила 76 190 осіб (Бугай, 1995, с. 237). Згідно зі спеціальною довідкою МВС УРСР від 23 лютого 1948 р., із 7 західних областей України було вивезено 77 791 особу (26 332 сім'ї), із них 18 866 чоловіків, 35 441 жінку, 22 279 дітей (Білас, 1994b, с. 283; Депортації, 1998, с. 300). У вугільну промисловість східних районів СРСР направлено 20 000 сімей «активних українських націоналістів», а 5 264 сім'ї – в Омську область для роботи на промислових підприємствах й у сільському господарстві (Літопис, 1993, с. 293). На 1 жовтня 1948 р. контингент спецпоселенців «оунівців» налічував 95 584 особи, або приблизно 4,3 % усіх спецпоселенців, які перебували на обліку. Це були люди, виселені із західних областей України впродовж 1944–1947 рр. (Депортації, 1998, с. 303). За іншими документами, протягом 1944–1948 рр. за рішенням Особливої наради при МВС УРСР органи МВС УРСР із західних областей УРСР на 5 років виселили 37 680 членів ОУН–УПА, а органи Міністерства державної безпеки (МДБ) УРСР виселили 77 791 особу (загалом – 115 471 особа). У січні 1949 р. усього на спецпоселенні перебувало 112 633 особи членів сімей активних оунівців (Літопис, 1993, с. 300).

Для депортації членів сімей оунівців і упівців із Західної України у січні 1949 р. було створено 9 збірних пунктів, розрахованих на одночасний прийом 10 550 осіб. До червня 1950 р. вони прийняли 14 786 оунівських сімей у складі 51 060 осіб. У місяці спецпоселень за півтора року із них відправлено 12 280 родин, або 41 898 осіб (Депортації, 1998, с. 311). Зі Станіславської області у 1949 р. було депортовано 1 684 сім'ї оунівців, а за перше півріччя 1950 р. – 2 465 (ДАІФО-1). Протягом 1949 р. у віддалені райони СРСР із Львівської та Станіславської областей було депортовано 1 524 сім'ї «злісних саботажників» колгоспного будівництва (Винниченко, 1994а, с. 11). Станом на початок 1950 р. кількість оунівців, вивезених на спецпоселення, досягла 171,5 тис. осіб (Баран, 1990, с. 23).

На початку 50-х років ХХ ст., коли визвольний рух уже йшов на спад, було досягнуто успіхів у боротьбі з українським національним підпіллям й запровадженні колгоспної системи у селі, яка вимагала робочих рук; виселення родин оунівців продовжувалося у значно менших масштабах. До Тюмені 11 лютого 1952 р.

відправлено ешелони зі спецпоселенцями-оунівцями, кількість сімей яких становила 293 (1 057 осіб). А 21 квітня 1952 р. було відправлено чергову партію учасників націоналістичних формувань, їх зібрали 931 особу (Бугай, 1995, с. 259). Загалом, упродовж 1 серпня 1951 р. – 17 квітня 1952 р. із західних областей України виселено 649 сімей, або 2 470 осіб (Сергійчук, 1998, с. 840). Жертвами депортацій репресивного режиму поруч із активними учасниками ОУН-УПА стали заможні селяни та члени їх родин, а також андерсівці й члени нелегальної течії свідків Єгови (Винниченко, 1994b, с. 80).

Радянська влада (читай – російсько-більшовицька диктатура), яка одним із найважливіших завдань мала ліквідацію куркульства як класу, тільки у 1951 р. ухвалила декілька документів, спрямованих на його реалізацію. Так, Постанова Ради міністрів СРСР № 189-88сс від 23 січня 1951 р. зобов'язувала «виселення куркулів із сім'ями з території Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької та Закарпатської областей Української РСР». На 7 серпня 1951 р. із Західної України планувалося виселити 1 240 «куркульських» господарств (4 641 особу) (Веселова, 1999, с. 541–549).

За даними 9-го управління МДБ СРСР, на 1 січня 1953 р. на обліку в спецпоселеннях перебувало 1 445 «куркулів», депортованих із західноукраїнських земель у 1951 р. (Чорна, 1998, с. 379). За Постановою Ради міністрів СРСР № 977-190сс від 13 лютого 1951 р. до Іркутської області переселяли з території Західної України, Західної Білорусії 3 046 осіб колишніх військовослужбовців армії генерала В. Андерса та членів їхніх сімей, а на основі Постанови № 667-339сс від 13 березня 1951 р. депортували учасників нелегальної секти єговістів та членів їхніх сімей – 7 449 осіб (із території Західної України, Західної Білорусії, Молдавії та республік Прибалтики) (Бугай, 1990, с. 24).

За матеріалами ВСП НКВС СРСР, Спецвідділу МВС СРСР та інших відомств, за період 1944–1952 рр. із західних областей України депортовано – 171 566 осіб (із них: 131 319 дорослих, колишніх членів «бандитських формувань») (По рішенню, 2003, с. 813). За іншим джерелом, станом на 1 січня 1953 р. на обліку органів МВС депортованих перебувало 175 063 особи, із них: 47 414 чоловіків, 83 903 жінок, 40 247 дітей, 3 139 осіб відбували покарання, 358 осіб перебували у розшуку. Загалом оунівці склали 6,4 % усіх спецпоселенців (Депортації, 1998, с. 346). Серед спецпоселенців своєю чисельністю вони поступаються лише чеченцям, а серед засланих і висланих – тільки росіянам.

За даними МВС України, протягом 1944–1952 рр. із західних областей України та Ізмаїльської області депортовано у віддалені регіони Уралу і Сибіру 65 906 сімей (203 662 особи), зокрема членів родин учасників «банд націоналістичного підпілля», «бандпособників» та членів їхніх родин – 182 543 особи, «куркулів» із родинами – 12 135 осіб, єговістів із їхніми родинами – 8 984 особи (Веселова, 1999, с. 541–543). За даними Ігоря Винниченка, за 1944–1950 рр. з усієї Західної України депортували 181 910 «оунівців» (Винниченко, 1994а, с. 82). На середину 50-х рр. ХХ ст. на спецпоселенні знаходилося членів сімей оунівців і «бандпособників» – 134 762 особи, куркулів із сім'ями – 1 911 осіб (Бугай, 1990, с. 25).

До кінця 1956 р. депортованих у 1944–1952 рр. із західних областей оунівців, «пособників бандитів» та членів їхніх сімей залишалося на спецпоселенні 90 653 особи, «бандитів», «німецьких пособників» і членів їхніх сімей, виселених протягом 1945–1950 рр., – 39 839 осіб, виселених із Західної України у 1951 р. – 1 043 особи (Бугай, 1992b, с. 46). Орест Субтельний стверджує: «За підрахунками, між 1946 та 1949 рр.

було заслано майже 500 000 західних українців» (Субтельний, 1991, с. 372). Згідно з Постановою «Про політичне і господарське становище західних областей Української РСР», схваленою на засіданні Президії ЦК КПРС 23 травня 1953 р., наводяться такі цифри: у 1944–1952 рр. у західних областях України різним формам репресій піддано приблизно 500 000 осіб, зокрема заарештовано понад 134 000, убито понад 153 000, вислано довічно за межі УРСР понад 203 000 осіб (Шаповал, 2002, с. 287).

Повернення репресованих, зрозуміло, тих, хто вижив, на Батьківщину стало можливим лише відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР № 644–376 сс «Про скасування обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських і білоруських націоналістів, звільнених від заслання на поселення», прийнятої 15 травня 1956 р. На березень 1957 р. до Української РСР повернулося 20 043 учасники оунівського руху і 22 497 «бандпособників», 1 666 осіб, засуджених за зв'язок із небезпечними елементами, 5 713 осіб – із тих, які служили у німецьких формуваннях, 6 416 осіб, засуджених за інші антирадянські виступи, 9 111 осіб – членів сімей учасників і «пособників оунівців», вивезених за рішенням Особливих нарад МВС та МДБ СРСР (Бугай, 1995, с. 296). Не всі мали право повернутися у рідні краї, багато оселилися на Запоріжжі, Донеччині, Луганщині, Полтавщині.

У 30–50-ті роки ХХ ст. серед депортованих із різних причин було 3 226 340 (із інших джерел – 3 441 582) представників різних національностей і народностей. Немала частка їх проживала на території України (Бугай, 1992b, с. 70).

Повоєнні депортації на західноукраїнських землях пришвидшили колективізацію, підірвали соціальну базу українського руху Опору, змінили етнічну та соціальну структуру регіону. Водночас у післявоєнний період, відповідно до Указів Президії ВР СРСР від 21 лютого та 2 червня 1948 р., проводилась також депортація осіб, які не виконували трудові завдання у сільському господарстві (виселяли у Красноярський край терміном на 8 років осіб), звинувачених у злісному ухиленні від трудової діяльності у сільському господарстві та веденні антигромадського способу життя. Кількість переселених із України досягла 28 202 особи (Полян, 1999, с. 269).

Депортації населення з території Північної Буковини та Хотинщини (1940–1941, 1944–1950, 1951). Вирішення «бессарабської проблеми» – повернення СРСР Бессарабії та передача північної частини Буковини, включення Постановою 7-ї сесії Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 р. до Української РСР Північної Буковини, Хотинського повіту Північної Бессарабії, а також Акерманського й Ізмаїльського повітів Південної Бессарабії, відкрило криваву сторінку сталінського терору і на Буковині, у Чернівецькій області (Північна Буковина і Хотинський повіт).

У 1940–1941 рр. депортували «колишніх людей», переважно за соціальною ознакою та політичною або адміністративною діяльністю у минулому як громадян Румунії; нелегалів та осіб, родини яких нелегально перейшли кордон. Арештували і вислали тисячі колишніх державних чиновників румунської адміністрації, функціонерів «контрреволюційних партій», членів ОУН – «класово ворожих елементів». Найбільш масштабними стали акції з депортації населення Північної Буковини й Хотинщини, що відбулися 23 травня і 13 червня 1941 р.

Травнева депортація стосувалась насамперед мешканців 5 районів – Садгірського, Чернівецького, Глибочького, Герцаївського та Сторожинецького, а також 181 родини (306 осіб дорослих і 210 неповнолітніх). Велику частину виселених склали родини учасників нелегального переходу радянсько-румунського кордону

в ніч з 6 на 7 лютого 1941 р. За Постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 7 травня 1941 р. було депортовано 89 таких сімей (259 осіб). Із них, за неповними даними, 48 осіб померло на спецпоселенні.

Червнева депортація була значно масштабнішою, проводилася за директивою про виселення соціально чужого елементу з республік Прибалтики, Західної України, Західної Білорусії та Молдавії, прийнятою на підставі Постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 травня 1941 р. за № 1299-52сс одночасно, у визначений НКВС СРСР день. У результаті цієї акції постраждало 7 720 осіб – виселено 2 279 сімей (7 116 осіб), а 604 особи заарештовано. З них, за визначенням органів НКДБ, 2 340 осіб – це активні члени «контрреволюційних партій» та їхні сім'ї, 2 766 – члени сімей «зрадників Батьківщини», 1 518 – колишні великі поміщики, фабриканти, торгівці, чиновники й члени їхніх сімей, решта – це колишні поліцейські, офіцери румунської, польської та білої армій із родинами (Мусієнко, 2010, с. 191).

За іншим джерелом, напередодні війни (10–13 червня 1941 р.), за постановами утворених за вказівкою НКВС СРСР несудових органів – «опертрійок», у прикордонних із Румунією районах області (Глибоцькому, Герцаївському, Сторожинецькому, Новоселецькому, Вижницькому) були проведені масові арешти «соціально небезпечних елементів» і виселення їх сімей на спецпоселення. Загалом за ці дні було заарештовано і відправлено в «Усътвимтабір» (Комі АРСР) 924 особи, а понад 5 000 членів їхніх сімей вислано на спецпоселення у Сибір і Казахстан. Більшість загинула. Серед них були бессарабські комуністи (Брицький, 1995, с. 31).

Депортовані з Буковини, як і особи, вислані 13 червня 1941 р. із приєднаних у 1939–1940 рр. до СРСР республік та областей, перебували на спецпоселенні у складі контингенту зсильнопоселенців (тобто тих, що направляли на заслання навечно і які не були повноправними громадянами). Їх існування було жахливим. Серед них було багато фактів опухання від голоду, жебрацтва й безробіття. Під час війни вони були першим об'єктом економії продовольчих ресурсів. За підрахунками Віктора Земскова (Виктор Земсков), чисельність цього контингенту за роки війни зменшилася майже вдвічі (від 85 700 до 43 000) (Земсков, 2003, с. 52). Протягом року (липень 1940 р. – червень 1941 р.) політичних репресій у Чернівецькій області зазнало від 67 000 до 89 500 тис. осіб (Вечерний, 1989).

«Радянїзація» регіону у важкі повоєнні роки, придушення українського національно-визвольного руху в 1944–1950 рр. відображались у депортаціях родин членів й «пособників» ОУН, 1951 р. – релігійної секти Свідків Єгови. За підрахунками Ірини Мусієнко, у 1944–1950 рр. із території Чернівецької області було виселено 1 333 родини членів сімей учасників та «пособників» ОУН (3 773 особи). А 37,7 % (1 408 осіб) виселених склали діти; 174 родини (486 осіб) були родинами вбитих членів ОУН, 40 родин (123 особи) належали до родин, один із членів яких отримав за приналежність до ОУН найтяжчий вирок – вищу міру покарання. За неповними даними, 10 % виселених (385 осіб) на спецпоселенні померло. Протягом 1945 р. і 1947 р. 67,8 % членів сімей учасників і «пособників» ОУН були примусово вивезені. Більшість виселених із території Чернівецької області (1916 осіб; 50,7 %) перебувала на спецпоселенні у Молотовській області. Так, 506 буковинців відбували покарання в Архангельській області, 395 – у Комі АРСР. У 1949 р. виселення проводили до Хабаровського краю, а в 1950 р. – у Томську область (Мусієнко, 2010, с. 197, 198).

Депортації членів Свідків Єгови у 1951 р. були яскравим проявом войовничого атеїзму радянських властей.

Депортації поляків з України і українців із Польщі (1944–1946). Трагічні наслідки мав також т. з. українсько-польський трансфер населення у 1944–1946 рр. – виселення на підставі Угоди про взаємне переселення поляків і українців, укладеної (за погодженням із Йосипом Сталіним) між урядами УРСР (Микита Хрущов) і Польським комітетом національного визволення (Едвард Осубка-Моравський (Edward Bolesław Osóbka-Morawski)) 9 вересня 1944 р. у Любліні, та під час вирівнювання радянсько-польського кордону 1950-х років. Оскільки західний кордон СРСР був визначений без урахування етнічного розселення українців та поляків, то комуністичні власті двох держав домовились про взаємний обмін населенням, яким забезпечувалося вигнання українців із Польщі, а поляків із України. Угода, яку підписали в Любліні Голова Ради Народних Комісарів УРСР М. Хрущов і Голова Польського Комітету Національного Визволення (ПКНВ) Е. Осубка-Моравський про евакуацію українського населення з території Польщі в УРСР і польських громадян із УРСР у Польщу, наголошувала, що «евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо». Евакуацію планували почати 15 жовтня 1944 р. і закінчити до 1 лютого 1945 р. Із огляду на те, що ці терміни виявилися нереальними, то на пропозицію М. Хрущова строк закінчення евакуації у погодженні з польською стороною було перенесено до 1 березня 1945 р. (ЦДАГОУ-1), згодом до 1 травня 1945 р., а коли і в цей строк не вклалися, – до 1 серпня 1945 р. Зрештою евакуацію закінчили ще на рік пізніше – 1 серпня 1946 р. (ЦДАГОУ-2).

Хоч взаємоевакуація, як зазначено, мала проводитись добровільно, без будь-якого примусу і насилля на основі усних або письмових заяв, фактично вона набула ознак депортації. Більшість польського населення України не бажає покидати обжиті місця. Це підтверджують численні документальні свідчення про карально-репресивні заходи радянського режиму до поляків, які відмовлялися від переїзду або проводили відповідну контрагітацію. На початку січня 1945 р. органи Народного комісаріату державної безпеки заарештували тільки у Львові 772 поляки, серед яких – 14 професорів, 6 лікарів, 21 інженер, 3 артисти, 5 ксьондзів (ЦДАГОУ-3), активна польська націоналістка графиня Чесновська, видний польський націоналіст – настоятель монастиря кармелітів Петинський (ЦДАГОУ-4), що мало залякати інших і підштовхнути їх до переселення. Окремим арештованим було запропоновано звільнення за ціну підписання декларації про виїзд (ЦДАГОУ-5).

Унаслідок застосування різних заходів, насамперед силових, і проведення каральних акцій, від початку евакуації до 1 травня 1945 р. із Західної України до Польщі переїхало 41 413 сімей або 117 242 особи, упродовж травня–листопада 1945 р. – 155 751 сім'я, або 468 118 осіб. Решту польських громадян було відправлено до Польщі у березні–липні 1946 р. На 1 серпня 1946 р. до Польщі було відправлено 272 544 сім'ї, або 789 982 особи (Сергійчук, 1999, с. 21). Евакуація польських громадян була припинена 1 вересня 1946 р. На цей час кількість евакуйованих не змінилася: поляків – 746 993, євреїв – 30 408, інших – 12 581 особа, до яких зачисляються представники різних національностей, «це в основному, вказується у документі, – члени сімей змішаних шлюбів і частина польських циган» (ЦДАГОУ-6). Всього на 1 серпня 1946 р. із Польщі переселено в Україну 482 880 українців (Сергійчук, 1999, с. 21), понад 67 % із яких було направлено у західні області. Значну частину українців із

Польщі направляли до зрусифікованих південних та східних областей, а не до близьких їм західних, де палахкотіло полум'я національно-визвольної боротьби. А 150 тис. корінних українців, які зуміли уникнути переселення до УРСР і залишалися у рідних місцях (Підляшшя, Холмщини, Лемківщини і Посяння, які відійшли до Польщі), були депортовані і переселені на Захід і Північ Польщі під час акції «Вісла» (28 квітня – 29 липня 1947 р.) в Ольштинське (60 000), Кошалінське (30 000), Жешівське (20 000), Люблінське (15 000), Вроцлавське (15 000), Гданське (5 000), Зеленогурське (12 000), Щецінське (8 000) воєводства. Під час операції було вбито 600 осіб. Депортованих українців не поселяли на нових місцях виселеними селами чи хоча б групами, а по 2–3 родини по різних населених пунктах із метою їх подальшої колонізації. Тих, хто самовільно повертався до рідних місць, ув'язнювали у концентраційному таборі у м. Явожно (близько 4 000 осіб). Чимало з переселених померло від голоду та хвороб. Землі, «звільнені» від українців, які утворили «санітарну зону» на кордоні з УРСР, відразу ж було заселено поляками. Могили їх предків (кладовища) зрівняли з землею, старовинні церкви, багато з яких – чудові витвори української архітектури XIV–XIX ст., зруйновано. У 1990 р. польський парламент спеціальною постановою засудив акцію «Вісла». Примусове виселення автохтонних українців із Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини закінчилось у 1951 р. У 1944–1951 рр., за даними Українського інституту національної пам'яті, примусово позбавлено дому близько 700 000 українців. У 2018 р. Верховна Рада України встановила другу неділю вересня Днем пам'яті депортації українців із їх рідних місць проживання. А 8 вересня 2019 р. вперше на державному рівні вшанували роковини депортації.

Частина поляків потрапила під дію розпорядження Л. Берії від 7 січня 1944 р., згідно з яким усі особи, звинувачені у співпраці з нацистами на території УРСР, мали бути заарештовані з конфіскацією майна й ув'язнені у Чорногорському спеціальному таборі (Красноярський край, РФ). Депортаційними були примусові мобілізації польського населення для роботи у східних регіонах СРСР (Челябінська, Свердловська та інші області РФ). Тільки з Рівненської області за перше півріччя 1944 р. до східних областей РФ виселено 870 поляків. Із місць постійного проживання вивезено майже 180 000 поляків, до того ж більшість – за межі УРСР (Калакура, 2007, с. 401). Часткове виселення поляків тривало й упродовж 1950-х років, коли вирівнювався радянсько-польський кордон за домовленістю між СРСР та Польщею (Договір від 15 лютого 1951 р. про обмін ділянками державних територій). Депортації, голодомори та інші карально-репресивні акції радянського режиму призвели до значних демографічних втрат і різкого зменшення кількості поляків на території України. Якщо за переписом 1926 р. в УРСР проживало 476 400 поляків (точніше – 476 435) (польські історики вважають вказану чисельність поляків в УРСР цього періоду тенденційно заниженою, окреслюють у межах 650 000–700 000 осіб (Kupczak, 1993, s. 222), то станом на 1939 р. їх чисельність зменшилася майже на 120 000 і становила 357 700 осіб, а 1959 р. (із урахуванням західних областей, Буковини та Закарпаття) – 363 000 осіб (Калакура, 2007, с. 401).

Масові депортації та депортації окремих осіб стали одним із найжахливіших злочинів комуністичного режиму проти народів, способом їх покарання, придушення українського національно-визвольного руху і утвердження радянської влади на західноукраїнських землях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бажан, О. (2004). Депортації народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, 26, 155–167.

Баран, В., Даниленко, В. (1990). *Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)*. Київ: Видавничий дім «Альтернативи».

Білас, І. (1994а). *Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн., 1*. Київ: Либідь.

Білас, І. (1994б). *Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн., 2*. Київ: Либідь.

Білокінь, С. (1999). Плановість большевицького терору і його наслідки (новий погляд на внутрішню політику СРСР). *Визвольний шлях*, 3 (612).

Брицький, П. (1995). *Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.)*. Чернівці.

Бугай, Н. (1989). К вопросу о депортациях народов СССР в 1930–1940-х годах. *История СССР*, 6.

Бугай, М. (1990). Депортації населення з України (30–50-ті роки). *Український історичний журнал*, 10.

Бугай, М. (1992а). Депортація кримських татар у 1944 р. *Український історичний журнал*, 1.

Бугай, М. (1992б). «За повідомленнями НКВС СРСР, були переселені...». *Про депортацію населення з України у 30–40-і роки*. Київ: Видавництво товариства «Знання України».

Бугай, Н. Ф. (1992). 40–50-е годы: последствия депортации народов: (свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР). *История СССР*, 1.

Бугай, Н. (1995). *Л. Берия – И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...»*. Москва: АИРО-XX.

Бугай, Н. (2002). *Депортация народов Крыма. Документы. Факты. Комментарии*. Москва: ИНСАН.

Бугай, Н. Ф. (ред.). (2003). «По решению правительства Союза ССР...» (*Депортация народов: документы и материалы*). Нальчик: Эль-Фа.

Вдовин, А. (2002). Эволюция национальной политики СССР. 1917–1941 гг. *Вестник Московского университета, Серия 8. История*, 3.

Веселова, О. (1999). Українське суспільство під пресом тоталітарної ідеології (1945–1953 рр.). *Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія*, 2. Одеса; Київ; Львів, 541–549.

Вечерний Кишенев. (1989, 8 июля).

Винниченко, І. (1994а). *Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання*. Київ: Рада.

Винниченко, І. (1994б). Україна 1920–1930-х: трагічні сторінки формування східної діаспори. *Розбудова держави*, 12.

Винниченко, І. (1995). Україна 1920–1930-х: трагічні сторінки формування східної діаспори. *Розбудова держави*, 1.

Виноградов, В., Гайновичек, С., Гронек, Б. и др. (сост.). (2003). *Депортация польских граждан из Западной Украины и Западной Белорусии в 1940 г.* Варшава; Москва.

Гинцберг, Л. (1996). По страницам «особых папок» политбюро ЦК ВКП(б). *Вопросы истории*, 8.

- ГАРФ-1:** Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. р-9479, оп. 1, д. 182, л. 95–96.
- ГАРФ-2:** ГАРФ, ф. р-9479, оп. 1, д. 241, л. 39.
- ГАРФ-3:** ГАРФ, ф. р-9479, оп. 1, д. 436, л. 98–99.
- ГАРФ-4:** ГАРФ, ф. р-9479, оп. 1, д. 570, л. 48.
- ГАРФ-5:** ГАРФ, ф. р-9479, оп. 1, д. 2060, л. 66–67.
- ГАРФ-6:** ГАРФ, ф. а-327, оп. 2, д. 66, л. 19.
- ГАРФ-7:** ГАРФ, ф. а-327, оп. 2, д. 721, л. 74–85.
- Гурьянов, А. Э. (1997а). Масштабы депортации населения вглубь СССР в мае–июне 1941 г. *Репресси и против поляков и польских граждан, 1*. Москва: Звенья, 137–175.
- Гурьянов, А. Э. (1997б). Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. *Репресси против поляков и польских граждан*. Москва: Звенья, 114–136.
- Депортация: Берия докладывает Сталину. (1991). *Коммунист, 3*.
- ДАІФО-1:** Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 1П, оп. 1, од. зб. 1211, арк. 17–19.
- Сременко, Т., Чирко, Б., Калакура, О. (1993). Поляки в Україні. *Віче, 2*.
- Есть на Урале река Косьева. (1989, 3 сентября). *Советская Калмыкия*.
- Земсков, В. Н. (1990). Спецпоселенцы (по документации НКВД – МВД СССР). *Социологические исследования, 11*.
- Земсков, В. Н. (2003). *Спецпоселения в СССР, 1939–1960*. Москва.
- Зубанич, Ф. (ред.) (1998). *Чорна книга України: зб. документів, архів. матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе*. Київ: Видавничий центр «Просвіта».
- История СССР. (1991). Академия наук СССР, 1.
- Калакура, О. Я. (2007). Депортації поляків. *Енциклопедія сучасної України: у 30 т., 7*. Київ.
- Кардаш, П. (упоряд.). (2003). *Злочин*. Мельбурн; Київ: Фортуна.
- Карпус, З. (2001). Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. *Україна–Польща: важкі питання* (Т. 5: Матеріали V Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни»). Варшава: TYRSA. Комуніст. (1991). 3.
- Конквест, Р. (1989). Жатва печали: Советская коллективизация и террор голодом. *Новый мир, 10*.
- Корсун, О. М. (упоряд.). (2012). Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси 1944–1955 рр. *Збірник архівних документів і матеріалів*. Ужгород: Карпати.
- Лялька, Я. (відп. ред.) (1993). *Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади, 1*. Львів: Просвіта.
- Мизак, Н. (2002). *За тебе, свята Україно*. (Кн. 3: Заліщицький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА). Чернівці: Золоті литаври.
- Мусієнко, І. (2010). Депортації населення з території Північної Буковини та Хотинщини в 1941–1951 роках. *Український альманах*.
- Огонек. (1988). 32, 5.
- Панібудьласка, В. Ф. (ред.). (1997). *Національні процеси в Україні: історія і сучасність: документи і матеріали*. Довідник: у 2 ч. Київ: Вища школа.

Панчук, М. І. (2007). Депортація німців, болгар, вірмен, греків з Криму. *Енциклопедія сучасної України*: у 30 т., 7. Київ.

Першина, Т. С. (2007). Депортація громадян німецької національності з території УРСР 1941–1942. *Енциклопедія сучасної України*: у 30 т., 7. Київ.

«Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселения...»: Л. Берия – И. Сталину. (1991). *История СССР*, 1.

Полян, П. М. (1999). Насильственные миграции в бывшем СССР. *Миграционная ситуация в странах СНГ*. Москва.

Полян, П. *У истоков советской депортационной политики: выселения белых казаков и крупных землевладельцев (1918–1925)*. [http://antropotok archipclag.ru/text/a304.htm](http://antropotok.archipclag.ru/text/a304.htm)

РГАСПИ-1: Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 664, оп. 1, д. 64, л. 24.

Сергійчук, В. (1998). *Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали*. Київ: Дніпро.

Сергійчук, В. (1999). *Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках*. Київ.

Сергійчук, В. (2005). *Український здви́г: Волинь. 1939–1945*. Київ: Українська видавнича спілка.

Сливка, Ю. (упоряд.). (1996). *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади*: у 3-х т. (Т. 1: 1939–1945 рр.). Львів.

Сливка, Ю. (упоряд.). (1998). *Депортації. Західні землі України 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади*: у 3-х т. (Т. 2: 1946–1947). Львів.

Степашин, С. В. (председ. ред кол.). (1995). *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*: сб. док. (Т. 1: Накануне. Кн. 1 (ноябрь 1938 – декабрь 1940)). Москва.

Стронський, Г. (1992). *Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки*. Тернопіль.

Субтельний, О. (1991). *Україна. Історія*. Київ: Либідь.

Сухарева, А. Я., Зорькина, В. Д., Крутских, В. Е. (1999). *Большой юридический словарь*. Москва: ИНФРА.

Тронько, П. Т. (відп. ред.). (1992). *Реабілітовані історією*. Полтава: Рідний край.

ЦДАГОУ-1: Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 790, арк. 140.

ЦДАГОУ-2: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1467, арк. 16.

ЦДАГОУ-3: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1691, арк. 1.

ЦДАГОУ-4: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1691, арк. 1. зв. – 3.

ЦДАГОУ-5: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1691, арк. 4.

ЦДАГОУ-6: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2610, арк. 191–196.

Чирко, Б. В. (1993). Політичне тавро: «спецпоселенці». Документальна розповідь про депортацію національних меншин (1930-ті рр.). *Відродження*, 10.

Чирко, Б. В. (1995). *Національні меншини в Україні*. Київ.

Шаповал, Ю. (2002). Політичний терор в Україні – 20–50-ті роки ХХ століття. *Україна Incognita*. Київ: Факт.

Шаповал, Ю. І. (упоряд.). (1994). *Про минуле – заради майбутнього*. Київ: Либідь.

Яковлев, А. Н. (ред.). (2005). *Сталинские депортации. 1928–1953*. Москва.

Ciesielski, S., Hryciuk, G., Srebrakowski, A. (1994). *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny swiatowej*. Wrocław.

Kupczak, J. (1993). *Polityka państwa radzieckiego wobec polskiej ludności na Ukrainie w latach 1921–1939. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ.

Partacz, Cz. (1995). *Losy ludności rodzimej na kresach wschodnich w czasie pierwszej okupacji sowieckiej 1939–1941. Zbrodnie NKWD na obszarze wojewodztw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995*. Koszalin.

Petrozolin-Skowrońska, B. (red. nacz.). (1997). *Nowa encyklopedia powszechna* (T. 2: D–H). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Ślusarczyk, J. (1991). *Stosunki polsko-radzieckie 1939–1945*. Warszawa.

Tucholski, J. (1995). *Katyn – liczby i motywy. Zbrodnie NKWD na obszarze wojewodztw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej: materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. (Koszalin, 14 grudnia 1995)*. Koszalin.

REFERENCES

Bazhan, O. (2004). *Deportacii narodiv Krymu v roky Druhoi svitovoi viiny Druhoi svitovoi viiny cherez pryzmu dokumentiv radianskykh spetssluzhb. Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty, 26, 155–167* (in Ukrainian).

Baran, V., & Danylenko, V. (1990). *Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946–1980-ti rr.)*. Kyiv: Vydavnychi dim «Alternatyvy» (in Ukrainian).

Bilas, I. (1994a). *Represywno-karalna systema v Ukraini. 1917–1953: suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz. U 2-gh kn. 1*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Bilas, I. (1994b). *Represywno-karalna systema v Ukraini. 1917–1953: suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz. U 2-gh kn. 2*. Kyiv (in Ukrainian).

Bilokin, S. (1999). *Planovist bolshevytskoho teroru i joho naslidky (novyi pohliad na vnutrishniu polityku SRSR). Vyzvolnyi shliakh, 3 (612)* (in Ukrainian).

Brytskyi, P. (1995). *Ukraina u Druhii svitovii viini (1939–1945 pp.)*. Chernivtsi (in Ukrainian).

Buhai, N. (1989). *K voprosu o deportatsiyakh narodov SSSR v 1930–1940-gh hodakh. Istoriia SSSR, 6* (in Russian).

Buhai, M. (1990). *Deportatsii naseleння z Ukrainy (30–50-ti roky). Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal, 10* (in Ukrainian).

Buhai, M. (1992a). *Deportatsiia krymskykh tatar u 1944 r. Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal, 1* (in Ukrainian).

Buhai, M. (1992b). *«Za povidomlenniamy NKVS SRSR, buly pereseleni...». Pro deportatsiiu naseleння z Ukrainy u 30–40-i roky*. Kyiv (in Ukrainian).

Buhai, N. F. (1992). *40–50-e hody: posledstviya deportatsiy narodov: (svydetelstvuiut arkhyvy NKVD-MVD SSSR). Istoriia SSSR, 1* (in Russian).

Buhai, N. (1995). *L. Beriia – I. Stalinu: «Soglasno Vashemu ukazaniu...»*. Moskva: AYRO-XX (in Russian).

- Buhai, N. (2002). *Deportatsiia narodov Kryma. Dokumenty. Fakty. Kommentarii*. Moskva: YNSAN (in Russian).
- Buhai, N. F. (Ed.). (2003). «Po resheniyu pravytelstva Soiuzu SSR...» (Deportatsiia narodov: dokumenty y materyaly). Nalchyk: El-Fa (in Russian).
- Vdovin, A. (2002). Evolutsiia natsionalnoj politiki SSSR. 1917–1941 gg. *Viesnik Moskovskogo universitieta, Seriya 8 Istorii, 3* (in Russian).
- Viesielova, O. (1999). Ukrainke suspilstvo pid presom totalitarnoi ideolohii (1945–1953 rr.). *Chetvertyi mizhnarodnyi konhres ukrainistiv. Odesa, 26–29 serpnia 1999 r. Dopovid ta povidomlennia povidomlennia. Istorii, 2*. Odesa; Kyiv; Lviv, 541–549 (in Ukrainian).
- Viechernii Kisheniiov. (1989, 8 iiulia) (in Russian).
- Vynnychenko, I. (1994a). *Ukraina 1920–1980-kh: deportatsii, zaslannia, vyslannia*. Kyiv: Rada (in Ukrainian).
- Vynnychenko, I. (1994b). Ukraina 1920–1930-kh: trahichni storinky formuvannia schidnoi diaspory. *Rozbudova derzhavy, 12* (in Ukrainian).
- Vynnychenko, I. (1995). Ukraina 1920–1930-kh: trahichni storinky formuvannia schidnoi diaspory. *Rozbudova derzhavy, 1* (in Ukrainian).
- Vynohradov, V., Hainovychek, S., Hronek, B. & others. (Comp.). (2003). *Deportatsiia polskyykh hrazhdan iz Zapadnoi Ukrainy y Zapadnoi Belorusyy v 1940 h*. Varshava; Moskva (in Russian).
- Gintsberg, L. (1996). Po stranitsam «osobykh papok» politbiuro TsK VKP(b). *Voprosy istorii, 8* (in Russian).
- Hosudarstvennyi arkhiv Rossyiskoi Federatsyy (HARF), f. r-9479, op. 1, d. 182, l. 95–96 (in Russian).
- HARF, f. r-9479, op. 1, d. 241, l. 39 (in Russian).
- HARF, f. r-9479, op. 1, d. 436, l. 98–99 (in Russian).
- HARF, f. r-9479, op. 1, d. 570, l. 48 (in Russian).
- HARF, f. r-9479, op. 1, d. 2060, l. 66–67 (in Russian).
- HARF, f. a-327, op. 2, d. 66, l. 19 (in Russian).
- HARF, f. a-327, op. 2, d. 721, l. 74–85 (in Russian).
- Gurjanov, A. E. (1997a). Masshtaby deportatsii nasielieniiia vglub' SSSR v maje–ijunie 1941 g. *Riepriessii protiv poliakov i polskikh grazhdan, 1*. Moskva: Zvenia, 137–175 (in Russian).
- Gur'janov, A. E. (1997b). Polskiie spietspriesielientsy v SSSR v 1940–1941 gg. *Riepriessii protiv poliakov i polskikh grazhdan*. Moskva: Zvenia, 114–136 (in Russian).
- Deportatsiia: Beryia dokladyvaet Stalynu. (1991). *Kommunist, 3* (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl.), f. 1P, op. 1, od. zb. 1211, ark. 17–19 (in Ukrainian).
- Jeremenko, T., Chyrko, B., & Kalakura, O. (1993). Poliaky v Ukraini. *Viche, 2* (in Ukrainian).
- Jest na Uralie rieka Kosjeva. (1989, Sentiabr 3). *Sovietskaia Kalmykia* (in Russian).
- Zemskov, V. N. (1990). Spiesposielieniy (po dokumentatsii NKVD–MVD SSSR). *Sotsiologicheskije issliedovaniia, 11* (in Russian).
- Zemskov, V. N. (2003). *Spiesposielieniya v SSSR, 1939–1960*. Moskva (in Russian).
- Zubanych, F. (Ed.). (1998). *Chorna knyha Ukrainy: zb. dokumentiv, arkhiv. materialiv, lystiv, dopovidei, statei, doslidzen, ese*. Kyiv: Vydavnychi tsestr «Prosvita» (in Ukrainian).
- Istorija SSSR*. (1991), Akadiemiia nauk SSSR, 1 (in Russian).

- Kalakura, O. Ja. (2007). Deportatsii poliakiv. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy: u 30 t., 7. Kyiv* (in Ukrainian).
- Kardash, P. (Comp.). (2003). *Zlochyn*. Melburn; Kyiv: Fortuna (in Ukrainian).
- Karpus, Z. (2001). Vtraty naselennia v Zachidnii Ukraini u 1939–1941 rr. *Ukraina–Polshcha: vazhki pytannia*. (Vol. 5: Materialy V Mizhnarodnoho seminaru istorykiv «Ukrains’ko–pol’s’ki vidnosyny pid chas Druchoi svitovoi viiny»). Warszawa: TYRSA (in Ukrainian).
- Komunist. (1991). 3 (in Russian).
- Konkvest, R. (1989). Zhatva piechali: Sovietskaja kollektivizacia i terror golodom. *Novyj mir, 10* (in Russian).
- Korsun, O. M. (Comp.). (2012). Zakarpatski uhortsy i nimtsy: internuvannia ta deportatsiini protsesy 1944–1955 rr. *Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv i materialiv*. Uzhhorod: Karpaty (in Ukrainian).
- Lialka, Ya. (Ed.). (1993). *Litopys neskorenoi Ukrainy: Dokumenty, materialy, spohady, I*. Lviv: Prosvita.
- Myzak, N. (2002). *Za tebe, sviata Ukraino: Zalishchys’kyi povit u vyzvol’nii borot’bi OUN-UPA*. Chernivtsi, Kn. 3: Zoloti Lytavry (in Ukrainian).
- Musiienko, I. (2010). Deportacii naselennia z terytorii Pivnichnoi Bukovyny ta Chotyshchyny v 1941–1951 rokach. *Ukrainskyi almanakh* (in Ukrainian).
- Ogoniok. (1988). 32, 5 (in Russian).
- Panibudlaska, V. F. (Ed.). (1997). *Natsionalni protsesy v Ukraini: istoriia i suchasnist: dokumenty i materialy. Dovidnyk: u 2 ch*. Kyiv: Vyscha shkola (in Ukrainian).
- Panchuk, M. I. (2007). Deportatsiia nimtsiv, bolhar, virmen, hrekiv z Krymu. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy: y 30 t., 7. Kyiv* (in Ukrainian).
- Pershyna, T. S. (2007). Deportatsiia hromadian nimetskoj natsionalnosti z terytorii URSS 1941–1942. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy: u 30-ty t., 7. Kyiv* (in Ukrainian).
- «Pogruzheny v echelony i otpravleny k mestam posieleniia...»: L. Beria – I. Stalinu (1991). *Istoria SSSR, 1* (in Russian).
- Polian, P. M. (1999). Nasilstvennyie migratsii v byvshem SSSR. *Migratsionnaia situatsiia v stranach SNG*. Moskva (in Russian).
- Polian, P. *U istokov sovietskoj deportatsionnoj politiki: vysieleniia bielykh kazakov i krupnykh zemlieladieltsev (1918–1925)*. <http://antropotok.archipclag.ru/text/a304.htm> (in Russian).
- Rosyiskyi gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii (RHASPY)*, f. 664, op. 1, d. 64, l. 24 (in Russian).
- Serhiichuk, V. (1998). *Desiat buremnykh lit. Zachidnoukrains’ki zemli u 1944–1953 rr.: novi dokumenty i materialy*. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).
- Serhiichuk, V. (1999). *Deportatsiia poliakiv z Ukrainy. Nevidomi dokumenty pro nasylnytske pereseleattia bilshovytskoiu vladoiu polskoho naselennia z URSS v Polshchu v 1944–1946 rokach*. Kyiv (in Ukrainian).
- Serhiichuk, V. (2005). *Ukrainskyi zdvyh: Volyn. 1939–1945*. Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka (in Ukrainian).
- Slyvka, Yu. (Comp.). (1996). *Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady: u 3-kh t.* (Vol. 1: 1939–1945 rr.). Lviv (in Ukrainian).

- Slyvka, Yu. (Comp.). (1998). *Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady: u 3-kh t.* (Vol. 2: 1946–1947). Lviv (in Ukrainian).
- Stepashyn, S. V. (Ed.). (1995). *Orhany hosudarstvennoi bezopasnosti SSSR v Velykoi Otechestvennoi voine: sb. dok.* (Vol. 1. Nakanune. Kn. 1 (noiabr 1938 – dekabr 1940). Moskva (in Russian).
- Stronskyi, H. (1992). *Zlet i padinnia. Polskiy natsionalnyi rajon v Ukraini u 20–30-ti roky.* Ternopil (in Ukrainian).
- Subtelnyi, O. (1991). *Ukraina. Istoriia.* Kyiv: Lybid (in Ukrainian).
- Sukhareva, A. Ya., Zorkyna, V. D., & Krutskykh, V. E. (1999). *Bolshoi yurydycheskyi slovar.* Moskva: YNFRA (in Russian).
- Tronko, P. T. (Ed.). (1992). *Reabilitovani istoriieiu.* Poltava: Ridnyi kraj (in Ukrainian).
- TsDAHOU-1: Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHOU), f. 1, op. 23, spr. 790, ark. 140 (in Ukrainian).
- TsDAHOU-2: TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 1467, ark. 16 (in Ukrainian).
- TsDAHOU-3: TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 1691, ark. 1 (in Ukrainian).
- TsDAHOU-4: TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 1691, ark. 1 zv. – 3 (in Ukrainian).
- TsDAHOU-5: TsDAHO Ukrainy, f.1, op. 23, spr. 1691, ark. 4 (in Ukrainian).
- TsDAHOU-6: TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 2610, ark. 191–196 (in Ukrainian).
- Chyrko, B. V. (1993). Politychne tавro: «spetsposelentsi». Dokumentalna rozpovid' pro deportatsiiu natsionalnykh menshyn (1930-ti rr.). *Vidrodzhennia, 10* (in Ukrainian).
- Chyrko, B. V. (1995). *Natsional'ni menshyny v Ukraini.* Kyiv (in Ukrainian).
- Shapoval, Ju. (2002). Politychnyi terror v Ukraini – 20–50-ti roky XX stolittia. *Ukraina Incognita.* Kyiv: Fakt (in Ukrainian).
- Shapoval, Yu. I. (Comp.). (1994). *Pro mynule – zarady maibutnoho.* Kyiv: Lybid (in Ukrainian).
- Yakovlev, A. N. (Ed.). (2005). *Stalynskye deportatsyy. 1928–1953.* Moskva.
- Ciesielski, S., Hryciuk, G., Srebrakowski, A. (1994). *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny swiatowej.* Wroclaw (in Polish).
- Kupczak, J. (1993). Polityka panstwa radzieckiego wobec polskiej ludnosci na Ukrainie w latach 1921–1939. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspil'na svidomis'.* Kyiv (in Polish).
- Partacz, Cz. (1995). Losy ludnosci rodzimej na kresach wschodnich w czasiepierwszej okupacji sowieckiej 1939–1941. *Zbrodnie NKWD na obszarze wojewodztw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materialy I Miedzynazodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995.* Koszalin (in Polish).
- Petrozolin-Skowrońska, B. (Red. Nacz.). (1997). *Nowa encyklopedia powszechna* (T. 2: D–H). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN (in Polish).
- Ślusarczyk, J. (1991). *Stosunki polsko radzieckie 1939–1945.* Warszawa (in Polish).
- Tucholski, J. (1995). Katyn – liczby i motywy. *Zbrodnie NKWD na obszarze wojewodztw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materialy I Miedzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995.* Koszalin (in Polish).

Ivan PENDZEY*PhD (History)**Associate Professor of the Department of World history
of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6499-329X>**e-mail: pendzey.ivan@gmail.com*

DEPORTATION OF PEOPLES IN THE USSR

On the basis of special studies of domestic, Polish and Russian historiography covers the deportation of the peoples of the USSR in the 20–50^s of the 20th century, the deportation of peoples living on the territory of the Ukrainian SSR, in particular, mass deportations of the population from Galicia 1939–1941, 1944–1953. It is noted that the deportations, which began after the October Bolshevik coup in Petrograd October 25 (November 7) 1917 and gained frightening size under Stalin, subjected Ukrainians already in times of struggle for statehood and independence 1917–1921 biennium. In 1925–1928 hundreds of thousands of Ukrainians were deported from their ethnic lands to the northern regions of Russia and Siberia (Green, Raspberry, Gray Wedge).

The deportations caused by the forced collectivization of 1929–1933, when 1,317,006 Russians, Ukrainians, Belarusians, Germans, Poles and representatives of other nationalities were evicted to the eastern regions of Russia, as well as the deportation of former kulaks by the decision of the Central Committee of the CPSU(b) of 2.07.1937. Deportations on the national basis – citizens of Polish and German nationality from the territory of the Ukrainian SSR in 1920–1923, 1927–1929 were highlighted, 1935–1938 biennium, their specifics, in particular after the assassination of Kirov 1.12.1934.

Analyzed all four deportations from those annexed in 1939 to the USSR and the USSR Western Ukraine (February, April, late June – early July 1940, May–June 1941), social and national composition. It was mentioned in 1939–1940 two actions on resettlement and resettlement on the territory of the Ukrainian SSR, as well as deportations from Western Belarus, the Baltic States, Moldova incorporated into the USSR.

Deportations in the USSR during the Soviet-German war of 1941–1945 were traced including from the territory of the Ukrainian SSR, deportation of the peoples of the North Caucasus, Transcaucasian, Crimean Tatars (also those representatives of Tatar nationality living in other regions of Russia), eviction of Bulgarians, Greeks, Armenians, Germans from the Black Sea coast, Greeks and others accused of collaboration, resettlement of various groups of the Russian population from Crimea. Scrupulously recreated deportations OUN and UPA members (1944–1953), deportation of the population from the territory of Northern Bukovina and Khotyn (1940–1941, 1944–1950, 1951), the so-called Ukrainian-Polish transfer of the population in 1944–1946, mentioned the action «Vistula» (April 28 – July 29, 1947) and their consequences.

Keywords: peoples of the USSR, deportations, deportations from the Ukrainian SSR, Stalin's totalitarian regime, special settlements.